

Kéri Katalin

A nőnevelés-történet képi forrásai

Bevezetés

A társadalomtudományi-bölcészeti kutatásokban az utóbbi időszakban több más fordulat mellett a képi fordulat (*visual turn; iconic turn*) is végbement. A különböző képi anyagok összegyűjtése és elemzése rohamléptekkel halad előre, mára már több olyan kiváló könyv és tanulmány is rendelkezésünkre áll,¹ amelyek segítik az ikonografikus ábrázolások, az álló és mozgóképek elemzését. A képkutatások számos esetben kifejezetten interdiszciplináris közelítést kívánnak, és megjelentek a nőnevelés-történeti vizsgálódások alapját jelentő neveléstörténeti kutatásokban éppúgy, mint a napjaink iskolai világát kutató pedagógiai feltárásokban. Az előbbi tudományterület (tágabban a történettudomány) esetében az elméleti-módszertani megalapozottság hosszabb történetre tekinthet vissza és jobban kifejtett, a tágabban vett pedagógiai, neveléstörténeti kutatásokban inkább az utóbbi években látható a fellendülés ennél az összetett, alapvetően kvalitatív kutatási módszernél.

Jelen tanulmány a szerző több évtizedes, az újkori nő történettel és lánynevelés-történettel kapcsolatos kutatásainak leány-középiskoláztatással összefüggő, szűkebben véve az Országos Nőképző Egyesület történetéről feltárt képek összegyűjtésével és elemzésével kapcsolatos részeredményeit közli, azaz egy nagy lélegzetű kutatás kis területének tekinthető csupán. Kezdetleges és töredékes formájában is jelzi azonban, hogy a képi források gazdag anyagából a neveléstörténet is bőven és bátran meríthet, és hogy az egyes témák árnyaltabb kifejtéséhez az ikonográfiai-ikonológiai kutatások is hozzájárulhatnak.

Történeti, neveléstörténeti ikonográfiai kutatások

A történeti ikonográfia múltja, eredményei

A történeti ikonográfia a történettudomány segédtudománya,² a művészettörténet és a történettudomány sajátos határterülete. Jóllehet az őskortól fogva megszámlálhatatlan képi forrás (rajz, szobor, festmény, térkép, numizmatikai, iparművészeti alkotás, újabban a fotó, film stb.) örökölt meg részben vagy egészében, ezek módszeres vizsgálata csak a 19–20. században kezdődött. A történeti ikonográfiáról, mint önálló történeti segédtudományról nemzetközi vonatkozásban 1928 óta beszélhetünk, ekkor jött létre ugyanis a Nemzetközi Ikonográfiai Bizottság (Commission Internationale d'Iconographie).³

A történeti ikonográfia tárgya „*általános értelemben minden, a múltból fennmaradt ábrázolás, tekintet nélkül alkotójuk művészi hírnevére, teljesítményére, valamint a dokumentum művészi színvonalára*”.⁴ Az ikonográfiai forrásoknak több fontos témacsoportját különít

1 Lásd például: MARGOLIS–PAUWELS 2011; SZILÁGYI 1999; KAPITÁNY–KAPITÁNY 1995; PANOFSKY 1984; GOMBRICH 1968; BÄTSCHMANN 1998; HORÁNYI (é. n.) stb.

2 Lásd: BASICS 1998. 40–50.; CENNERNÉ WILHELM 1986. 331–344.

3 CENNERNÉ WILHELM 1986. 336.

4 CENNERNÉ WILHELM 1986. 337.

hetjük el, ilyenek például a személyábrázolások, az egyes történelmi események földrajzi környezetének képi ábrázolásai, fontos történelmi események, helyszínek bemutatása, viseletek, egyenruhák, népeletképek ábrázolása stb.⁵ A történelem képes emlékeit azok művészi-technikai műfaja szerint is csoportokra bonthatjuk; beletartoznak ebbe a felosztásba a szobrászati, a festészeti, a grafikai és egyes iparművészeti alkotások, de a fényképek és a filmek is.⁶

Hazánkban a két világháború közötti ikonográfiai kutatások vezéralakja Vayer Lajos⁷ volt, de számos más kutató is élen járt a történelmi személyiségek arcmásainak összegyűjtésében, elemzésében (például Balogh Jolán,⁸ Dercsényi Dezső,⁹ Lepold Antal¹⁰), 1935-ben pedig Gerevich Tibor és Genthon István *A magyar történelem képeskönyve*¹¹ címmel publikált értékes munkát.

A 20. század második felétől Rózsa György,¹² Cennerné Wilhelmb Gizella,¹³ Stemlerné Balogh Ilona¹⁴ gazdag munkássága emelhető ki, és említésre méltók az olyan kiállítások, amelyek ikonográfiai források bemutatását nyújtják. (Ilyen volt például 1988-ban a Budapesten megrendezett *Főúri ősgalériák, családi arcképek...* című tárlat, melyet Buzási Enikő szerkesztett.¹⁵) Hazánkban az elmúlt két évtizedben több neves történész, például Szőnyi György Endre¹⁶ sokat tettek az ikonográfia/ikonológia elméleti, módszertani bemutatásáért.

Külföldön szintén számos példát találhatunk a történettudomány képi emlékeinek vizsgálatokba történő beemelését illetően, például Umberto Eco¹⁷ széles körben, így hazánkban is jól ismert munkáiban. Jellemző példaként ebben a tanulmányban a magyar nyelven is (részben) megjelent nőtörténeti sorozatot említem még, amely gazdag ikonografikus és tárgyi forrásokkal támasztja alá és pontosítja az írott kútfők tartalmát.¹⁸ A hétköznapi történetének bemutatásához is mind gyakrabban kapcsolódnak képelemzések.

A neveléstörténet képi forrásai

A neveléstörténetnek születése kezdetén, a 19. században még nem volt tárgya a képek gyűjtése és elemzése, külföldön és hazánkban is az első szakmunkák e tudományterület esetében illusztrációk nélkül jelentek meg, és nem tartalmaztak ikonografikus forrásokra történő írásos utalásokat sem. Ugyanakkor már a 19. században megfigyelhető, hogy neves pedagógusok arcmásai, iskolai alaprajzok, épületképek, tantermekről vagy diákokról

5 PANDULA 1996–2000.

6 CENNERNÉ WILHELMB 1986. 338.

7 Lásd például: VAYER 1935; VAYER 1938; VAYER 1942; VAYER 1952. stb.

8 BALOGH 1940. 435–548.

9 DERCSENYI 1941. 239–241.

10 LEPOLD 1938. 111–154.

11 GEREVICH–GENTHON 1935.

12 Például: RÓZSA 1951. 207–217.; RÓZSA 1957. 174–192.; RÓZSA 1963; RÓZSA 1973. stb.

13 CENNERNÉ WILHELMB 1962; CENNERNÉ WILHELMB 1965. 271–284.; CENNERNÉ WILHELMB 1975. 279–312.; CENNERNÉ WILHELMB 1977. stb.

14 STEMLERNÉ BALOG 2008.

15 BUZÁSI 1988.

16 Lásd például: SZŐNYI 1996; SZŐNYI 1984. stb.

17 Lásd például: ECO 2005; ECO 2007.

18 SEIBERT 1975; WENIG (é. n.); ZINSERLING 1973; MODE (é. n.); HARKSEN 1976; SACHS 1970; ANTON 1976.

készült fotók vagy rajzok, festmények, diákegyenruhák, iskolai, nevelési tárgyú karikatúrák szórványosan bemutatásra kerültek különböző sajtótermékekben, kiállításokon, iskolai évkönyvekben. Ezek szisztematikus gyűjtése, rendszerezése és elemzése azonban leginkább a 20. század utolsó évtizedeiben kezdődött külföldön és Magyarországon is. Erről, a neveléstörténeti kutatásokban is jól látható képi fordulatról mások mellett Depaepe és Henkens írtak átfogó tanulmányt,¹⁹ magyar kutatóink közül pedig Nyíri Kristóf és Benedek András szerkesztettek fontos könyvet²⁰ a közelmúltban. Az eddig e téren elért ígéretes kezdetek és biztató, sokat sejtető eredmények ellenére is megállapíthatjuk, hogy napjainkban a neveléstörténet tárgyi, képi forrásainak elemzése csak kibontakozóban van, kis számban állnak csak rendelkezésünkre – legalábbis magyar nyelven – módszertani útmutatások, sőt, magukat a korszakoként vagy tematikusan szerkesztett adatbázisokat, neveléstörténeti képgyűjteményeket is részben ezután kell összeállítani. A munkában eligazodási pontot jelenthetnek egyrészt olyan külföldi szakmunkák, amelyek a (nevelés) történeti ikonográfiához kapcsolódnak,²¹ külföldi tudományos tanácskozások anyagai,²² más országokban megjelent (általában egyes neveléstörténeti korszakokat felölelő) képgyűjtemények,²³ digitális gyűjtemények.²⁴

A neveléstörténeti képkutatásoknak több hazai, doktori iskolához köthető szakmai műhelye is formálódni látszik az elmúlt időszakban. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar Neveléstudományi Doktori Iskolájában már évekkal ezelőtt tartott képkutatásokkal kapcsolatos előadásokat az iskola akkori vezetője, Szabolcs Éva. Itt működött egy olyan, több alkalommal is nagy érdeklődés mellett zajlott képkutatói szeminárium, melynek létrehozását Németh András kezdeményezte, és melynek keretében olyan neves nemzetközi előadók tartottak elméleti-módszertani bemutatókat, mint Simonetta Polenghi, Ulrike Pilarczyk és Ulrike Mietzner.²⁵ Ebben a doktori iskolában végzett Endrődy-Nagy Orsolya is, akinek értekezése könyv formájában is napvilágot látott,²⁶ és ő volt a szerkesztője a *Gyermeknevelés* című folyóirat neveléstörténeti képkutatásokkal foglalkozó 2017-es tematikus számának, ahol egy „kiáltványt”²⁷ és egy alaptanulmányt²⁸ is közzétett.

A Debreceni Egyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolája keretei között Rébay Magdolna témavezetésével Tamba Renátó festményelemzései²⁹ jelentik a képkutatók markáns megjelenését. A Pécsi Tudományegyetem 2006 óta működő „Oktatás és

19 DEPAEPE–HENKENS 2000. 11–17.

20 NYÍRI–BENEDEK 2012.

21 Például: MOSS–PINI 2016; KECK 1988. 13–53.; SCHMITT 1997; CUNNINGTON–BUCK 1978; SCHORSCH 1979.

22 Például: XIII. Coloquio de Historia de la Educación: *La infancia en la Historia: Espacios y Representaciones. 4a Sección: Imágenes y representaciones sobre la infancia*. Donostia – San Sebastian, 2005. június 30.– július 1. (<http://www.sc.ehu.es/sfwshedhe/col13cas.htm>) [2019.01.04.]

23 Például: MANACORDA 1992; SCHIFFLER–WINKELER 1991; ALT 1960–1965; MÜLLER 1996; BALOGH 2000.

24 Például: *Pictura Pedagogica Online* (PPO), Németország. Projektbeschreibung. (<http://opac.bbf.dipf.de/virtuellesbildarchiv/>) [2019.01.04.]

25 PILARCZYK–MIETZNER 2010.

26 ENDRŐDY-NAGY 2015.

27 ENDRŐDY-NAGY 2017a. 1–3.

28 ENDRŐDY-NAGY 2017b. 110–122.

29 Például: TÁMBA 2013. 110–123.; TÁMBA 2017. 17–42.

Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskolája Oktatástörténeti Doktori Programján belül a kezdetektől fogva szintén kiemelt törekvés a hallgatók kutatási témáihoz kapcsolódóan a lehető legváltozatosabb forrásanyag feltárása és elemzése. Ezen belül, kapcsolódva a neveléstörténet kutatásával kapcsolatos legújabb nemzetközi és hazai törekvésekhez, kiemelt szerep jut a képi források elemzésének is. Ez több, már végzett vagy védés előtt álló doktorhallgató, kiemelten is: Somogyvári Lajos,³⁰ Darvai Tibor³¹ sajtófotó-elemzéseiből, Molnár-Kovács Zsófia tankönyvi illusztrációkat³² is vizsgálat alá vonó feltárásaiból, illetve a doktori iskola oktatóinak, Dárdai Ágnesnek³³ és Kéri Katalinnak a publikációiból³⁴ is nyomon követhető.

Szakmai szempontból nagyon fontos műhely továbbá az a Nyíri Kristóf és Benedek András által 2009-ben szervezett, az érdeklődő kutatókat immár egy évtizede összefogó Képi Tanulás Műhelye,³⁵ amely a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen működik. Legújabb, a műhelyhez kapcsolható kötetünk a közelmúltban jelent meg.³⁶ Említésre méltók még további olyan hazai próbálkozások és eredmények is, amelyek a neveléstörténethez kapcsolódóan az elmúlt években születtek, mint például Géczi János³⁷ vagy Mikonya György³⁸ kutatásai.

Képi források a 19–20. század fordulójának leánygimnáziumi képzéséről

Főbb képi forráscsoportok a női életről és a lánynevelésről

A történelem során mérhetetlenül sok olyan emlék keletkezett, amelyek a női élet (benn a leánynevelés) valamely részletét ábrázolják, így fontos forrásai magának a nőtörténetnek is. Az utóbbi évtizedekben a sokat fejlődött ikonográfiai-ikonológiai kutatások fontos tématerülete ezeknek a kútfőknek az elemzése.³⁹ A 18–19. századi nőtörténet és lánynevelés-történet kutatása során is számtalan képi és tárgyi forrással találkozunk. Ezek egyik, nagyon fontos csoportja a nőket ábrázoló művészeti alkotások (például festmények, grafikák, metszetek, szobrok stb.) együttese. A források között különösen sok olyan nőábrázolás maradt fenn, mely olvasó és/vagy író nőt mutat be.⁴⁰ A fotográfia megjelenésének hajnalától pedig gyakran szerepeltek lányok, nők világszerte a fényképeken is. Ezekben belül a portré- és családi fotók nagy együttese éppúgy fontos forrás, mint például az általunk is tanulmányozott, a leányiskolák, internátusok belső világát, mindennapi életét, illetve épületeit, belső tereit bemutató korabeli sajtófotók. Megszámlálhatatlanul sok képi ábrázolás maradt ránk továbbá az egykor élt híres női egyéniségekről, és kiemelkedően gazdag a divatképek anyaga is. A 20. század vonatkozásában széleskörűen adott a lehetőség diafil-

30 SOMOGYVÁRI 2013. 67–79.; SOMOGYVÁRI 2014. 419–429.; SOMOGYVÁRI 2015; SOMOGYVÁRI 2017. 55–63.

31 DARVAI 2010. 277–279.; DARVAI 2011a. 139–153., DARVAI 2011b. 71–86.

32 MOLNÁR-KOVÁCS 2013. 147–155.

33 DÁRDAI 2008. 322–338.

34 KÉRI 2009. 111–231.; KÉRI 2017. 4–16.

35 Lásd erről: VESZELSZKI 2017. 188–190.

36 NYÍRI–BENEDEK 2019.

37 GÉCZI 2008. 108–119.

38 Lásd például: MIKONYA 2006. 59–113.; MIKONYA 2017. 64–84.

39 Lásd erről: KISS–SZÖNYI 2008.

40 BOLLMANN 2008.

mek, dokumentum- és játékfilmek kutatásához is. Fontos lehet továbbá a könyvekben, tankönyvekben közölt nőábrázolások feltárása és elemzése.

Érdekes és fontos, napjainkig kevéssé feltárt forráscsoport a nőnevelés szempontjából a karikatúra, mint képi forrás. A karikatúrák nagyobb számban való elterjedése a 18–19. századi Európában a mind jobban kibontakozó lapkiadáshoz kapcsolódott. Jóllehet humorisztikus ábrázolások, gúnyrajzok már a történelem korábbi korszakaiban is keletkeztek, az 1830-as évektől kezdve – Fábri Anna kifejezésével élve – „*diadalútjára indult el*”⁴¹ a satirikus rajz, és a század 1860-as, 1870-es éveire Magyarországon is megszülettek azok az önálló élclapok, amelyeknek a sikere egyrészt éppen a kortársak számára sokatmondó és érdekes, az utókor számára gyakran inkább talányos és nehezen értelmezhető karikatúrisztikus rajzoknak köszönhető.⁴² Hazánkban a *Borsszem Jankó*, az *Üstökös*, a *Bolond Istók*, a *Veréb Jankó* és más lapok mellett az olyan hetilapok, mint például az *Új Idők* vagy a *Vasárnapi Újság* is közöltek a társadalmi, politikai eseményekkel, jelenségekkel összefüggő satirikus rajzokat.

Ismereteink szerint elsőként az angol Wright írt összefoglaló kötetet a karikatúrákról és a groteszkról, az ókortól napjainkig jellemezve az irodalmi és művészeti ágakban keletkezett képi és szöveges ábrázolások történetét.⁴³ A karikatúra históriájáról, az elnevezés etimológiájáról, sokszínűségéről magyarul 1927-ben Szántó György közölt egy tartalmas írást a *Korunk* című lapban,⁴⁴ kiemelve, hogy a karikatúra nem önálló műfaj, mert több művészeti ághoz kötődik, és különféle megjelenési formái vannak.

A női életmódot, a nőemancipációt, a tanuló nőket kifigurázó karikatúrák gyűjteményes kötetekben, tanulmányokban történő bemutatása a 20. század elején jelent meg a nyugati világban. Erre jó példa a németországi Eduard Fuchs 1907-es, Münchenben kiadott műve, a *Die Frau in der Karikatur* című könyv.⁴⁵ Magyarországon az egyik legkorábbi, képes tanulmányt a *Pesti Hírlap Kincsháza* című, 1928-as kiadványból tártuk fel. Ennek címe *A feminizmus karrikaturában* volt.⁴⁶ Egyes régi lapok digitális gyűjteményében is bőségesen található a nőkről készült, elemzésre felhasználható ábrázolás: az angliai *Punch* magazin keresőoldalán például a *woman* szó hat és félezres találatot ad.⁴⁷

A fentiek miatt nem meglepő, hogy napjainkban Magyarországon is több példát találhatunk arra vonatkozóan, hogy a régi hazai sajtó karikatúráit tematikus csokorba gyűjtve készítenek elemzést történészeink. (Kiváló példa erre Fabó Edit munkássága.⁴⁸) A neveléstörténeti kép kutatások területén azonban még jobbra várat magára a humoros és/vagy gúnyos ábrázolások szisztematikus vizsgálata, pedig nem csupán a 19., hanem a 20–21. század szempontjából is bőségesen volna mit feltárni. Kutatásaink során éppen emiatt kiemelt figyelmet fordítottunk tehát a nő- és nőnevelés-történet egyik sajátos képi forráscsoportjának, a karikatúráknak az összegyűjtésére és bemutatására is.⁴⁹

41 FÁBRI 1987. 625.

42 Lásd erről: BUZINKAY 1983.

43 WRIGHT 1875.

44 SZÁNTÓ 1927.

45 FUCHS 1907.

46 SIKLÓSSY 1927. 193–197.

47 (<http://www.punch.co.uk/search-page>) [2019.01.27.]

48 FABÓ 2007a; FABÓ 2007b.

49 Lásd erről részletesen: KÉRI 2017. 4–16.

Az Országos Nőképző Egyesület és az érettségít adó leány-középiskola típusának létrehozása

A 19. század közepén a nyugati világban általánossá vált az a törekvés, hogy a leányok számára is középszintű iskolákat szervezzenek, és az elemi ismereteken túlmutató szakképzési formákat is létrehozzanak. Az időszak fontos törekvése volt a századforduló éveiben szinte mindenütt valóra vált álom: az érettségít adó leány-középiskolák megszervezése (legtöbbször már létező lányiskolák tananyagának, képzési idejének bővítésével, illetve átszervezésével), ami együtt járt egyes egyetemi karok nők előtt történt megnyitásával (kissé megelőzve azt vagy némileg attól lemaradva). A fiú- és leánygimnáziumok tananyaga azonban nem volt egységes még a 20. század elején sem, sőt, ahogy 1916-ig hazánkban, úgy több más európai helyszínen még az egyes, időben egymás mellett működő leánygimnáziumok tantervei is – egységes szabályozás hiányában – éveken át különbözőek voltak. A leány-középiskolák esetében többnyire nem csak az jelentett a fiúiskolák tantervi programjától való eltérést, hogy háztartási munkákra, kézimunkára nevelték a növendékeket, hanem az is, hogy a zenének, az irodalomnak, a történelemnek nagyobb tér jutott, a matematika, a természettudomány, a latin, az ógörög viszont kisebb súllyal szerepelt, aminek hátterében az állt, hogy a lányokat alapvetően nem – még az egyetemek bizonyos karainak nők előtt történt megnyitása után sem – felsőfokú tanulmányokra készítették elő.

Magyarországon a középiskoláztatás alapjait az *Organisationsentwurf*, az osztrák gimnáziumok és reáliskolák számára 1849-ben kiadott szabályzat és tanterv teremtette meg. Az ebben foglalt 8 osztályos gimnázium és 6 osztályos (majd 1878-ban 8 évfolyamosra bővített, és attól fogva a gimnáziumhoz hasonlóan érettségivel záruló, így egyetemi tanulmányok megkezdésére is jogosító) reáliskola hosszú időre alaptípusai lettek a hazai középiskoláknak is. Ezek azonban évtizedeken át csakis a fiúk számára jelentettek tanulási lehetőséget. A leányok számára létrehozott középiskolák fejlődése, szerkezeti és tartalmi átalakulása, fiú-középiskolákhoz történő felzárkózása tulajdonképpen a dualizmus időszakának egyik jelentős oktatáspolitikai eredménye volt, mely számos fokozatban és évtizedeken át húzódozó, élénk viták és nagy társadalmi érdeklődés közepette valósult meg. Jóllehet az 1868-as törvény által alapított polgári iskolák és tanítónő-képezdek a lányok számára is kiszélesítették a középszintű tanulási lehetőségeket, mégsem tudták valamennyi társadalmi réteg igényeit kielégíteni. A magasabb szintű ismereteket nyújtó leány-középiskolák létrehozása érdekében lépett fel – Madách Imre 1864-es akadémiai székfoglaló beszédének nőábrázolásán felháborodva – 1868-ban Veres Pálné Beniczky Hermin, ekkor jelent meg később híressé vált, és sokat idézett könyve, a *Nézetek a női ügy érdekében*. Ebben kifejezte örömét az egyesület működése kapcsán, és üdvözölte az oktatásügy kormányzintű felkarolását, ugyanakkor sajnálattal állapította meg, hogy a nőnevelés alig jelent többet elemi oktatásnál. „Nőgyermekünk szokásos oktatása a tudományok elemein túl nem terjeszkedik. Leginkább szorítkozik pedig külföldi nyelvek, zene, táncz és társadalmi külső szabályok betanulására. S az oktatás a gyermekkorral megszűnván, szabályszerűleg megszűnt a tanulás további folytatása is.”⁵⁰ A szerzőnő megjegyezte, hogy az ismeretszerzés időt igényel, ezért legkevesebb 18 éves korukig taníthatni kell a lányokat is, mivel nem alacsonyabb rendűek a férfiaknál, csupán nincs lehetőségük tanulni. A hazai leányiskoláztatás, az érettségít adó gimnáziumi képzés megszervezése szempontjából kezdeményező és úttörő szerepe

⁵⁰ VERES 1868. 8.

volt a felhívása nyomán 1869-ben megalakult Országos Nőképző Egyesületnek. (Müller Ildikó az osztrák nőnevelésről szóló tanulmányában megjegyzi, hogy ennek a szerveződésként volt bécsi előképe, illetve párhuzama is: az ott 1866-ban megszerveződött Wiener Frauen-Erwerb-Verein, melynek szintén létrejöttek és folyamatos átalakuláson mentek át saját iskolái.⁵¹) Veres Pálné és támogatói ügyét több politikus, köztük Molnár Aladár országgyűlési képviselő is felkarolta, aki tervezetet is készített. Ennek nyomán, 1869-ben 14 növendékkal megnyílt az Országos Nőképző Egyesület (ONE) polgári iskolánál magasabb szintű képzést nyújtó leányiskolája, melynek Gyulai Pál volt az első igazgatója. Az iskola 1871-ben négyosztályos volt, internátus is kapcsolódott hozzá, és a főképp humán ismereteiken alapuló tanulmányaikat a tandíjat megfizetni képes vagyonosabb családok leányai folytatták benne.⁵² Trefort Ágoston kultuszminisztersége idején, 1875-ben Budapesten Molnár Aladár vezetésével 6 évfolyamos állami felsőbb leányiskola is nyílt,⁵³ ez azonban szintén csak az elemi iskolákhoz képest volt „felsőbb”.⁵⁴ A budapesti felsőbb leányiskola megnyitását követően, már az 1870-es évek végén az ország számos városában alapítottak hasonló iskolákat: Máramarosszigeten és Trencsénben 1877-ben, Miskolcon 1879-ben, Kolozsváron 1880-ban, Lőcsén és Sopronban 1881-ben, Besztercebányán és Pozsonyban 1883-ban, Temesváron 1884-ben.⁵⁵ Wlassics 1895. évi 65719-es számú rendelete aztán részben pontot tett a korábbi viták végére. Ettől fogva ugyanis nem volt többé kérdéses az, hogy a lányok egyetemi tanulmányokra való felkészítésére – legalábbis bizonyos létszámokban – szükség van. Az 1883-as középiskolai törvény azonban nem tudott ennek az új kihívásnak megfelelni. Az a sajátos helyzet következett be, hogy jórészt az egyetemek részleges megnyitását követően kellett kitalálni azt, hogy milyen középiskolákban és mire oktassák a lányokat. Elsőként 1895 végén az ONE próbálkozott azzal, hogy kidolgozzák az általuk Budapesten működtetett Zöldfa utcai leányiskola gimnáziummá alakításának lépéseit. Az Egyesület választmánya 1896. január 8-án elfogadta a bizottság terveit, és elhatározták a leánygimnázium létrehozását. Az iskola olyan 8 osztályos, a 4. elemi osztályra épülő lett, ahol az utolsó két osztály készített fel az egyetemi tanulmányok megkezdésére, lévén, hogy a lányok többsége a 6. osztály elvégzése után nem folytatta a tanulást, hiszen nem kívánt felsőszintű tanulmányokba kezdeni. 1896 őszétől tanulhattak itt az új program szerint a lányok, az 1. vagy az 5. osztályt kezdhették el. Az iskola éveken át egy-egy évre kapott ideiglenes nyilvánossági jogot. Az intézmény az 1899–1900-as tanévtől lett teljes nyolc osztályos iskolává, és akkor érettségizhettek benne először a lányok. A diákok létszáma évről évre dinamikusabban növekedett, ami jól mutatta az iskolatípus iránti társadalmi igényt.⁵⁶ Megnyílt tehát az első, érettségi vizsgával záruló leánygimnázium, és 1900-ban itt, a Zöldfa utcai gimnáziumban érettségizett az az első osztály, amelynek tanulóiról az *Új Idők* egyik számában ezt írták:

„Húzódott eleinte a magyar társadalom attól a gondolatától, hogy magasabb tudomány is való a lányoknak. Az akadémiai pályát a férfiak privilégiumának tartot-

51 MÜLLER 2001. 86–87.

52 Az iskola alapításának és működésének részleteiről lásd: NAGYNÉ SZEGVÁRI 1969. 295–299.

53 PUKÁNSZKY 2006. 130.; KÉRI 2018. 433–434. Lásd erről még: MOLNÁR 1877.

54 MÉSZÁROS 1988. 107.

55 SZUPPÁN 1896. 14.

56 MÜLLER 2000a. 172–173. Az iskola diákjairól és tanáiról lásd még a szerző alábbi tanulmányát: MÜLLER 2000b. 202–227.

ták s úgy vélték, hogy ne csak az ekléziában, hanem a tudományban is hallgasson az asszony. Ma már ez a fölfogás a régi kalendáriumokba való. Az első leánygimnázium meglett, épp annyi jóakarató érdeklődés, mint amennyi kétségbeesett élcelődés fogadta. A felsőbb leányok azonban keményen megállták a sarat, mindjárt az első évben szépen kimutatták, hogy bízhatunk ebben a merőn új intézményben.”⁵⁷

Ez a szöveg is azt bizonyítja, hogy a századfordulón már nagyrészt elültek a leánygimnáziumokkal szemben keletkezett viharok, ez az iskolatípus is betago­lódott a magyar oktatásügy rendszerébe. Jóllehet a középiskolák közül a leányok a századelőn jobban preferálták a polgári és kereskedelmi iskolákat, az érettségiző és egyetemre készülő nő alakja egyre megszokottabbá vált a századelő magyar társadalmában. Ugyanakkor azt is elvárták a gimnazista leányoktól, hogy értsenek a „nőies” dolgokhoz, a háztartásvezetés teendőihez. A korszakra jellemző, a korabeli gondolkodásmód kettőségét tükröző vélemény olvasható például az egyik korabeli *Vasárnapi Újság*-ban: a leánygimnáziumi fizikaórákat bemutató fényképekhez írt cikket „M-th” aláírással a lap akkori főmunkatársa, Mikszáth Kálmán jegyezte. Az író, bár sok kortársához hasonlóan elismerte, hogy a nőknek is joguk van tanulni, ennek létjogosultságát leginkább a társadalmi problémákkal magyarázta, és írásában mindvégig fenntartotta azt az álláspontját, hogy mindez nem tartja a haladás jó irányának. Így írt:

„Lehangoló dolog biz ez (ti. hogy a nők fizikát és más »férfias« tudományokat tanulnak), de meg kell vele alkudni, mert így van, nem lehet rajta változtatni. A régi jó magyar társadalom megváltozott, a középosztály elszegényedett. A kisasszonyoknak is szükséges valami kenyérkereseti pálya után látni. A telefon, a posta, a távirda, a tanítóóság, a hol elhelyezhetők, már nem mutatkozik elegendőnek – a magasabb pályákat is meg kell előttük nyitni. Lesznek ezentúl doktorok, mérnökök, fizikusok és Isten tudja, mi minden, de talán az se nyújt megélhetést mindnyájának... (...) Szívesen ismerjük el, hogy a nőkben többé-kevésbé megvannak azok a tehetségek, melyek a férfiakban, és alkalmasint éppen olyan fogas ügyvédek lennének (mert tudnak felelni), a diplomáciában pedig ritkitanák párjukat, (mert ravaszabbak és simábbak), a doktorságot is jól vihetnék (mert az ápolásban gyöngédebbek), de hát azért mégis csak ferde állapot lesz ez... Hiába tudna a tyúk úgy röpdülni, azért mégse kereshetné úgy az élelmet, mint a sasok, sok minden oknál fogva, de legfőképp a miatt, mert a gyámoltalan kis csirkéit kell vezetgetnie az udvaron...”⁵⁸

A Zöldfa utcai leánygimnázium megnyitását követően több más helyszínen is szerveztek a leányokat érettségire előkészítő tanfolyamot, illetve iskolát. Először a budapesti VII. kerületi Barcsay utcai állami főgimnáziumhoz csatlakozóan, aztán a 20. század első évtizedétől mind több vidéki városban. Az 1911–1912-es tanévben Kolozsváron katolikus, a következő évben Fiumében állami, 1913–1914-től Debrecenben református és Kolozsváron állami, Sopronban és Budapesten pedig katolikus leánygimnáziumi képzés indult, bár ehhez hozzá kell fűzni, hogy a korabeli *Magyar Statisztikai Évkönyv* ezeket a vidéki iskolákat a „nem teljes gimnázium” kategóriába sorolta.⁵⁹ Ebben az időszakban ugyanakkor az érettségi vizsga megszerzését célul tűző lányok számára már nem voltak ele-

57 A LEÁNYGIMNÁZIUMBÓL 1900. 126.

58 MIKSZÁTH 1908. 181–182.

59 MÜLLER 2000a. 177–178.

gendők ezek az iskolák, így a lány növendékeknek mintegy fele magántanulóként készült a maturálásra. Nagy problémát jelentett viszont, hogy a lányok fiúgimnáziumokban való tanulása és vizsgáztatása – főként a koedukáció hiányában – igen nehézkes volt. Éppen emiatt sokan a fiúk és lányok együttes középiskolai nevelésében látták a megoldást, amire vonatkozóan akkor már számos külföldi példa állt Magyarország előtt.

A képkutatás témához kapcsolódó eddigi eredményei

A tématerület feltárásához a kutatás jelenlegi szakaszáig a könyvtárakban és az Arcanum adatbázisában, illetve az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Digitális Képtárjában elektronikus formában elérhető 19. századi hetilapok és folyóiratok sajtófotó-, grafika- és karikatúraanyagát használtuk. Az így feltárt, áttekintett és témáját tekintve csoportokra bontott képek alapján megállapítható, hogy a 19–20. század fordulóján az Országos Nőképző Egyesület tevékenységéről és ennek első, érettségi vizsgát adó leánygimnáziumi képzéséről a legfontosabb forrásaink közé tartoznak az egyesületi tagokat, az iskoláikban, a főzőtanfolyamaikon tanuló diáklányokat, a tanáraikat, továbbá a taneszközeit, az is-

1. kép – Az Országos Nőképző-Egyesület intézete növendékeinek csoportozata egyik tanteremben (Ellinger Ede fényképe)

2. kép – Az Országos Nőképző-Egyesület Intézetéből: A főzőtanfolyam növendékeinek csoportja (Erdélyi fényképe után)

3. kép – Az Országos Nőképző-Egyesület épülete Budapesten, a Zöldfa-utczában (Ellinger Ede fényképe után)

koláikat, a tantermeiket bemutató képek (1. kép, 2. kép). Ezekből az 1890-es években, amikor Wlassics rendeletével lehetségessé vált az érettségi adó leánygimnázium szervezése, különösen sokat közöltek a képes hetilapok, főként és kiemelten az *Új Idők* és a *Vasárnapi Újság*. Ahogy fentebb részletezve kifejtettük, az Egyesület budapesti, Zöldfa utcai iskolája lett az a helyszín, ahol a korabeli Magyarországon első ízben indult olyan lányosztály, melynek tagjai aztán majd 1900-ban érettségi vizsgát tehettek. A sajtóban többször közöltek képekkel illusztrált leírást erről az intézményről, bemutatva épülete nagyon impozáns utcafronti homlokzatát (3. kép), belső helyiségeit (tan-

4. kép – Az Országos Nőképző-Egyesület Intézete: A bennlakó növendékek egyik hálóterme (Ellinger Ede fényképe)

5. kép – Az Országos Nőképző-Egyesület társalgó-terme (Ellinger Ede fényképe)

terem, konyha, hálóterem), valamint az ott tanuló diáklányokat (4. kép). Többször is találkozhatunk a lapokban az egyesület nagyúri pompával berendezett szalonjának a főtájával is: ennek a belméretei, a bútora, lámpái, függőyei, a falakon elhelyezett képei, a porcelánjai, a szobrai igazán lenyűgözőek (5. kép).

Fontosak továbbá azok az ábrázolások, amelyek az egyesület létrehozóit, vezetőit mutatják be: ők voltak azok, akik nagyon sokat tettek annak érdekében, hogy a lányok számára is lehetségessé váljon az érettségivel záruló, ezzel az egyetemi képzés lehetőségét is megteremtő tanulás. A róluk készült portrék a neveléstörténeti, nőtörténeti szakmunkákban inkább illusztratív jelleggel szerepelnek, és nem képezik az elemzés részét, de egyes esetekben akár ez utóbbi is megvalósítható a segítségükkel. Elemzési szempont lehet például az, hogy hol, milyen háttér előtt, milyen tárgyak mellett készült a portréfotó, hogy milyen volt a ruhája, hajviselete egy-egy személynek.

6. kép – Veres Pálné, az Országos Nőképző-egyesület elnöke (Barabás Miklósnak az egyetemi ház dísztermében levő festménye után)

A képi források segíthetnek továbbá egyes tagok nevének beazonosításában, a tagok közti kapcsolati háló feltérképezésében. Az egyesület vezetői közül a *Vasárnapi Újság* című lapban többször is meg-

7. kép – Veres Pálné a Vác-Hartyáni parkban (B. Andreánszky Gábor amateur fényképe után)

8. kép – Veres Pálné dolgozó-szobája (B. Andreánszky Gábor amateur fényképe után)

találhatjuk Veres Pálné Beniczky Hermin (1815–1895) képét. Az ábrázolások esetében gyakran a fiatal vagy érettebb korában járó, csinos ruhában, határozott arckifejezéssel modellt álló asszonyt láthatjuk a sajtótermékek hasábjain (6. kép). Találhatunk azonban arra is példát, hogy a családi birtokra visszavonult, idős éveiben járó Veres Pálné és környezete, kertje, dolgozószobája szerepel a fotón (7. kép, 8. kép). Több kép tárható fel az édesanyja örökét tovább vivő, fontos emlékiratokat⁶⁰ hátrahagyó Rudnay Józsefné Veres Szilárdáról (1841–1929), Teleki Sándorné Kende Júliáról (1864–1937) (9. kép) és az egyesület vezetőségi tagjairól (10. kép).

9. kép – Gróf Teleki Sándorné, az Országos Nőképző-egyesület elnöke (Barabás Miklósnak az egyleti ház dísztermében levő festménye után)

10. kép – Az Országos Nőképző-Egyesület jubileum-rendező bizottságának tagjai az elnöknőknek a választmány által följárólt ezüst koszorúkkal. Balról jobbra: (1) B. Andreánszky Gáborné, Rudnai Lenke, (2) Petheő Rikhardné, b. Pongrátz Ilona, (3) Rudnay Józsefné, Veres Szilárda, (4) Emich Gusztávné, Tormay Etelka, (5) Csiky Kálmánné, Gönczy Etelka, (6) Özv. V. Kovách Zoltánné, Szerdahelyi Antonia.

11. kép – Leckeóra a leánygimnázium nyolcadik osztályában

lányok érettségi vizsgára bocsátását hazánkban mások mellett például egy olyan rajz tette nevéssé, amely nem csupán a lányokat, hanem a gimnáziumi tanulás lehetőségét és több egyetemi kart előttük megnyitó, az élclapokban többször „szereplő” Wlassics Gyula

Az *Új Idők* 1900. február 4-én közölte azt a fotót, amelyen a legelső hazai érettségiző leányosztály tagjai láthatók (11. kép). Emellett a nőnevelés képi forrásai közül főként azok a – régi lapokban publikált – karikatúrák tárhatók fel a témához kapcsolódóan, melyek egy része ugyanezekről a lányokról készült korabeli gúnyrajz. (Fontos megjegyezni, hogy az efféle rajzoknak akkoriban az egész kontinensen megtalálhatjuk az előképeit.) A leánygimnázium megnyitását, a

⁶⁰ RUDNAYNÉ 1917.

12. kép – Faragó József: A leánygymnázium felavatása

13. kép – Homicskó Atanáz: Felsőbb leánykertészet – Zöldfa-utcai vizsgai idyll. Képalírás: „Itt nyujt aranyalmát diákné-vizsgánál / Jó Wlassics, ki jobb a diákné vásznánál. // Mint kertész nő locsol főgovernánt Beöthy. / Így leánygymnázium hivatását töti.”

14. kép – Leány-gymnázium

kultuszminisztert is kifaragta (12. kép). Ugyancsak ő volt a karikatúrák főszereplője az érettségiző lányokról szóló élcelődések közepette a századfordulón (13. kép és 14. kép).

A hazai humorisztikus lapok közül a *Bolond Istók* című hetilap volt az a dualizmus korában, amelyik szöveges és rajzos formában is hétről hétre, két évtizeden át élcelődött az Országos Nőképző Egyesület Zöldfa utcai leányiskolájában tanuló diákokon. Ehhez egy állandó karikatúrafigura is társult, ez a vizsgált időszakban rajzos megjelenítési formájában csak néhányszor változott: a karikatúrán ábrázolt diáklányt a „Czukros Baba” névvel illették, és a kezében habüsttel és habverővel, habos fehér kötényben és masnival a hajában ábrázolták (15. kép), pontosan úgy, ahogyan a főzőtanfolyamokon készült fotókon láthatjuk a lányokat (16. kép). Ezek a rajzok és a hozzájuk kapcsolódó szövegek

15. kép – Czukros Baba

16. kép – A háztartási iskola növendékei. Balról jobbra, hátsó sor: (1) Malatinszky Fanny, a kurzus vezetője, (2) Hübner Olga, (3) Kühne Anna, (4) Pekár Alice, (5) Borotha Milica, (6) Massanek Lenke, (7) Freyberger Vilma, (8) Kaszanyitzky Margit. Balról jobbra, első sor: (9) Hummel Olga, (10) Horváth Gizi

17. kép – Czukros Baba

18. kép – Czukros Babáéknál

19. kép – Egy felsőbb állami leány

évek alatt további rajzok és szöveges írások is készültek a gimnáziumi növendék, „Baba” anyjáról, apjáról is, nyaralásairól, családi életük részleteiről (19. kép). Ha néhány héten át hiányzott a „család” a lapból, azonnal „olvasói levelek” követelték újbóli megjelenésüket.

Mikrokutatásunk bemutatásának a végén szeretnénk még hangsúlyozni azt, hogy képkutatások esetében fontos kérdésként merül fel mindig az is, hogy kik készítették, ismertek-e egyáltalán a képek készítői. Az alkotók beazonosítása egyes esetekben a névalírás híján nehéz, máskor viszont olyan kiváló segédleteket találhatunk ehhez a kutatási részfeladathoz, mint például a Baki Péter által 2002-ben összeállított, a *Vasárnapi Újságról* készített repertórium,⁶¹ vagy Gyöngy Kálmán *Magyar karikaturisták adat- és szignótára (1848–2007)* című, 2008-ban nyomtatásban megjelent, ma már digitalizált változatban is elérhető műve.⁶² A fentebb bemutatott sajtófotók közül a *Vasárnapi Újság*ban megjelent

⁶¹ BAKI 2002.

⁶² GYÖNGY 2008.

képek zömét Ellinger Ede (1840–1920) vagy Erdélyi M. (Mór) (1866–1934) fotózta, Veres Pálné idős kori, váchartyáni birtokon készült képeit pedig Andreánszky Gábor báró (1848–1908), politikus „amateur” fotójaként jellemezte ugyanaz a lap. Közülük Ellinger császári és királyi udvari fényképész, portréfotós volt, a Magyar Fényképészek Egyletének alapító tagja. Számos fontos személyről készített portréfotót, és előszeretettel fényképezett épületeket is. Az OSZK Digitális Képtárjában 235 fotója tanulmányozható.⁶³ Erdélyi Mór szintén kora igen neves fotóművésze volt,⁶⁴ 2007-ben a Budapesti Történeti Múzeumban életművének szentelt kiállításon is láthatók voltak az alkotásai.

Veres Pálné és Teleki Sándorné *Vasárnapi Újság*ban közölt egész alakos képét eredetileg Barabás Miklós (1810–1898) festette, és az egyesület dísztermében kifüggesztve voltak láthatók, ezek nyomán készültek a tanulmányunk képanyagában is fellelhető fekete-fehér újságképek. A *Bolond Istók*ban megjelent, nőekkel kapcsolatos karikatúrák készítője Homicskó Atanáz (1864–1916) volt, aki Jankó János hatására kezdett el rajzolni, és a *Borsszem Jankónak* a munkatársa volt. Az *Új Idők* számára pedig a tehetséges rézkarcoló és rajzművész, Hollósy Simon-tanítvány, Faragó József (1866–1906) készítette a rajzokat.⁶⁵

Összegzés

A dualizmus kori lánynevelés- és nőtörténet fotókkal és karikatúrák, humorisztikus írások segítségével megragadható fejlődési jellegzetességeit, az általánosan használt képi sémákat próbáltuk a fentiekben felvillantani egy szűkebb terület: a leánygimnázium vonatkozásában. Egyértelműen látszik, hogy több képes hetilap közölte az Országos Nőképző Egyesület lánynevelési törekvéseit megvalósító tanfolyamok, iskolák tanulóinak, épületeinek, tantermeinek képét, és mutatta be a szöveges cikkekhez kapcsolódóan portréfotók segítségével az egyesület vezetőit is, ami jelzi a közérdeklődést. Számos, a szöveges forrásokból önmagában nem feltárható részlet tűnik elő a képzés tereiről, a diáklányok haj- és ruhaviseletéről, taneszközeiről. A megvizsgált képes hetilapok és élclapok humorisztikus rajzaiból ugyanakkor az is kiderül, hogy a tanuló lányokat, az őket támogató politikusokat (például Wlassics Gyulát) a karikatúrákat készítő rajzoló sokszor csúnyának és nevetségesnek ábrázolták, a nőket összevetve a régi korok „hagyományos” női szerepeinél megmaradó, bájos nőalakjaival. A téma átfogó, részletes elemzéséhez természetesen még számos további ábrázolás összegyűjtése szükséges, hogy azokat csoportosítva, tipizálva, későbbi korszakok képi forrásaival összevetve fejthessük ki minderről részletesebb és árnyaltabb, a szöveges és képi források mondanivalóját pontosabban értelmező véleményünket. Kutatásunk ugyanakkor már eddigi részeredményeivel is megerősíti azt, hogy a nevelés- és iskolatörténet, a nőképzés múltja vonatkozásában is nélkülözhetetlen a képek összegyűjtése, elemzése, hiszen ezek nem egyszerűen kiegészítik vagy megerősítik az írott kútfőkből feltárt tartalmakat, hanem képesek azok elemzését merőben új adatokkal, s ami még fontosabb: új szempontokkal és új látásmóddal gazdagítani.

⁶³ (http://keptar.oszk.hu/kereses/keres_cedulaelem.php?alkoto=Ellinger_Ede) [2019.01.22.]

⁶⁴ BARÓTI 1997. 82–92.

⁶⁵ KIRÁLY 1967. 465.

KÉPJEGYZÉK⁶⁶

1. kép Az Országos Nőképző-Egyesület intézete növendékeinek csoportozata egyik tanteremben (Ellinger Ede fényképe). Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1893. márczius 26. 208.
2. kép Az Országos Nőképző-Egyesület Intézetéből: A főző tanfolyam növendékeinek csoportja (Erdélyi fényképe után). Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1899. szeptember 24. 654.
3. kép Az Országos Nőképző-Egyesület épülete Budapesten, a Zöldfa-utczában [Ellinger Ede fényképe után]. Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1893. márczius 26. 213.
4. kép Az Országos Nőképző-Egyesület Intézete: A bennlakó növendékek egyik hálóterme (Ellinger Ede fényképe). Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1893. márczius 26. 212.
5. kép Az Országos Nőképző-Egyesület társalgó-terme (Ellinger Ede fényképe). Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1893. márczius 26. 208.
6. kép Veres Pálné, az Országos Nőképző-egyesület elnöke (Barabás Miklósnak az egyleti ház dísztermében levő festménye után). Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1893. márczius 26. 205.
7. kép Veres Pálné a Vác-Hartyáni parkban (B. Andreánszky Gábor amateur fényképe után). Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1896. április 19. 249.
8. kép Veres Pálné dolgozó-szobája (B. Andreánszky Gábor amateur fényképe után). Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1896. április 19. 249.
9. kép Gróf Teleki Sándorné, az Országos Nőképző-egyesület elnöke (Barabás Miklósnak az egyleti ház dísztermében levő festménye után). Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1893. márczius 26. 205.
10. kép Az Országos Nőképző-Egyesület jubileum-rendező bizottságának tagjai az elnöknőknek a választmány által följánlott ezüst koszorúkkal. Balról jobbra: (1) B. Andreánszky Gáborné, Rudnai Lenke, (2) Petheő Rikhardné, b. Pongrátz Ilona, (3) Rudnay Józsefné, Veres Szilárda, (4) Emich Gusztávné, Tormay Etelka, (5) Csiky Kálmánné, Gönczy Etelka, (6) Özv. V. Kovách Zoltánné, Szerdahelyi Antonia. Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1893. márczius 26. 212.
11. kép Leckeóra a leánygimnázium nyolcadik osztályában. Forrás: *Uj Idők*, 1900. február 4. 125.
12. kép Faragó József: A leánygimnázium felavatása. Forrás: *Uj Idők*, 1896. december 20. 536.

⁶⁶ A tanulmányban a képek címeit eredeti helyesírással, változtatás nélkül közöljük. – A szerk.

13. kép Homicskó Atanáz: Felsőbb leánykertészeti – Zöldfa-utcza vizsgái idyll. Képalírás: „Itt nyujt aranyalmát diákné-vizsgánál / Jó Wlassics, ki jobb a diákné vásznánál. // Mint kertész nő locsol főgubernánt Beöthy. / Így lánygimnázium hivatását töti.” Forrás: *Bolond Istók*, 1898. június 26. 5.
14. kép Leány-gymnázium. Forrás: *Borsszem Jankó*, 1898. június 26. 8.
15. kép Czukros Baba. Forrás: *Bolond Istók*, 1899. április 9. 9.
16. kép A háztartási iskola növendékei. Balról jobbra, hátsó sor: (1) Malatinszky Fanny, a kurzus vezetője, (2) Hübner Olga, (3) Kühne Anna, (4) Pekár Alice, (5) Borotha Milica, (6) Massanek Lenke, (7) Freyberger Vilma, (8) Kaszanyitzky Margit. Balról jobbra, első sor: (9) Hummel Olga, (10) Horváth Gizi. Forrás: *Uj Idők*, 1898. május 22. 445.
17. kép Czukros Baba. Forrás: *Bolond Istók*, 1896. november 8. 5.
18. kép Czukros Babáéknál. Forrás: *Bolond Istók*, 1898. május 22. 8.
19. kép Egy felsőbb állami leány. Forrás: *Bolond Istók*, 1899. június 11. 9.

IRODALOM

- A LEÁNYGIMNÁZIUMBÓL 1900 A leánygimnáziumból. *Uj Idők*, 1900. febr. 4. VI/6. 126.
- ALT 1960–1965 ALT, Robert: *Bilderatlas zur Schul- und Erziehungsgeschichte*. vols. 1–2. Berlin, 1960–1965.
- ANTON 1976 ANTON, Ferdinand: *A nő a Kolumbus előtti Amerikában*. Budapest, 1976.
- BAKI 2002 BAKI Péter: *A Vasárnapi Újság és a fotográfia kapcsolata*, 2002.
(<https://www.fotoklikk.eu/2010/08/30/baki-peter-a-vasarnapi-ujsgban-publikalo-fenykepesezsek-nevrepertoriuma-1884-1914-e-i/>) [2019.01.28.]
- BALOGH 1940 BALOGH Jolán: Mátyás király arcképei. In: *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára I.* Szerk. LUKINICH Imre. Budapest, 1940. 435–548.
- BALOGH 2000 *1000 éves a magyar iskola*. Szerk. BALOGH László. Budapest, 2000.
- BARÓTI 1997 BARÓTI Judit: Erdélyi Mór élete és munkássága. *Fotóművészet* 40. (1997):5–6. 82–92.
- BASICS 1998 BASICS Beatrix: Történeti ikonográfia. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. BERTÉNYI Iván. Budapest, 1998. 40–50.

- BÄTSCHMANN 1998 BÄTSCHMANN, Oskar: *Bevezetés a művészettörténeti hermeneutikába. Képek elemzése*. Budapest, 1998.
- BOLLMANN 2008 BOLLMANN, Stefan: *Az olvasó nők veszélyesek*. Budapest, 2008.
- BUZÁSI 1988 *Főúri ösgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból*. Katalógus. Szerk. BUZÁSI Enikő. Budapest, 1988.
- BUZINKAY 1983 BUZINKAY Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében*. Budapest, 1983.
- CENNERNÉ WILHELMB 1962 CENNERNÉ WILHELMB Gizella: *Magyarország történetének képeskönyve I. 896–1849*. Budapest, 1962.
- CENNERNÉ WILHELMB 1965 CENNERNÉ WILHELMB Gizella: *Zrínyi Miklós, a költő arcképeinek ikonográfiája*. Folia Archaeologica u. f. XVII. Budapest, 1965. 271–284.
- CENNERNÉ WILHELMB 1975 CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Erdélyi fejedelmi arcképsorozatok. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. GALAVICS Géza. Budapest, 1975. 279–312.
- CENNERNÉ WILHELMB 1977 CENNERNÉ WILHELMB Gizella: *A Zrínyi család ikonográfiája*. Budapest, 1977.
- CENNERNÉ WILHELMB 1986 CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Történeti ikonográfia. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. KÁLLAY István. Budapest, 1986. 331–344.
- CUNNINGTON–BUCK 1978 CUNNINGTON, Phillis – BUCK, Anne: *Children's Costume in England. From the Fourteenth to the End of the Nineteenth Century*. London, 1978.
- DÁRDAI 2008 DÁRDAI Ágnes, Fischerné: Szempontok a tankönyvi képek ikonológiai és ikonográfiai értelmezéséhez In: *Az iskola korszerű funkciói*. Szerk. BÁBOSIK István. Budapest, 2008. 322–338.
- DARVAI 2010 DARVAI Tibor: Felhívás vizuális neveléstudományra. *Magyar Pedagógia* 110. (2010):3. 277–279.
- DARVAI 2011a DARVAI Tibor: Rítusok az Úttörővezető c. folyóirat fényképein. *Acta Sociologica: Pécsi Szociológiai Szemle* 4. (2011):1. 139–153.
- DARVAI 2011b DARVAI TIBOR: A Tanító c. neveléstudományi folyóirat ikonográfiai vizsgálata. 1963, 1970. *Iskolakultúra* 21. (2011):6–7. 71–86.

- DEPAEPE–HENKENS 2000 DEPAEPE, Mate – HENKENS, Bregt: The history of education and the challenge of the visual. *Paedagogica Historica* 36. (2000):1. 11–17.
- DERCSÉNYI 1941 DERCSÉNYI Dezső: *Nagy Lajos ikonográfája*. 1941. 239–241.
- ECO 2005 *A szépség története*. Szerk. ECO, Umberto. Budapest, 2005.
- ECO 2007 ECO, Umberto: *A rótság története*. Budapest, 2007.
- ENDRŐDY-NAGY 2015 ENDRŐDY-NAGY Orsolya: *A reneszánsz gyermekképe. A gyermekkép reneszánsza 1455–1517 között Európában. Ikonográfiai elemzés*. Budapest, 2015.
- ENDRŐDY-NAGY 2017a ENDRŐDY-NAGY Orsolya: A gyermekkortörténeti ikonográfia kiáltványa. *Gyermeknevelés* 5. (2017):1. 1–3. (http://epa.oszk.hu/02400/02411/00010/pdf/EPA02411_gyermekneveles_2017_1_001-003.pdf) [2019.01.01.]
- ENDRŐDY-NAGY 2017b ENDRŐDY-NAGY Orsolya: A gyermekkortörténeti ikonográfia irányai és kutatási lehetőségei. *Gyermeknevelés* 5. (2017):1. 110–122. (http://epa.oszk.hu/02400/02411/00010/pdf/EPA02411_gyermekneveles_2017_1_110-122.pdf) [2019.01.01.]
- FABÓ 2007a FABÓ Edit: *A magyar dualizmus kori karikatúrák és paródiák. A nőkkel kapcsolatos társadalmi sztereotípiák változása az élclapok tükrében*. PhD értekezés, kézirat. Budapest, 2007. (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/fabo/diss.pdf>) [2019.01.01.]
- FABÓ 2007b FABÓ Edit: Egy apostol kirekesztése. Majoros István női egyenjogúsítási törekvéseinek karikatúrái. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor. Budapest, 2007. 313–337.
- FÁBRI 1987 FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete*. Budapest, 1987.
- FUCHS 1907 FUCHS Eduard: *Die Frau in der Karikatur*. München, 1907.
- GÉCZI 2008 GÉCZI János: Ikonológia-ikonográfia mint a történeti pedagógia segédtudománya. *Iskolakultúra* 18. (2008):1–2. 108–119.
- GEREVICH–GENTHON 1935 *A magyar történelem képeskönyve*. Bev. GEREVICH Tibor, Összeáll. GENTHON István. Budapest, 1935.
- GOMBRICH 1968 GOMBRICH, Ernest: *Művészet és illúzió*. Budapest, 1968.

- GYÖNGY 2008 GYÖNGY Kálmán: *Magyar karikaturisták adat- és szignótára (1848–2007)*. Budapest, 2008. (<https://magyarkarikatura.com/>) [2019.01.28.]
- HARKSEN 1976 HARKSEN, Sibylle: *A nő a középkorban*. Budapest, 1976.
- HORÁNYI (é. n.) HORÁNYI Attila: *Kép a képről*. (http://www.communication.hu/konyvek/beres_horanyi_tarsadalmi_kommunikacio/horanyi_attila_kep_a_keprol.doc) [2019.01.04.]
- KAPITÁNY–KAPITÁNY 1995 „*Jelbeszéd az életünk*” – *A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Szerk. KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor. Budapest, 1995.
- KECK 1988 KECK, Rudolf W.: Das Bild als Quelle pädagogisch-historiographischer Forschung. In: *Informationen zur erziehungs- und bildungshistorischen Forschung (IZEBF)*, Vol. 32. Universität Hannover, Hannover, 1988. 13–53.
- KÉRI 2009 KÉRI Katalin: Hervasztó jelen, virágzó jövő: Gyermekábrázolás az 1950-es években. In: *Ifjúkorok, gyermekvilágok II*. Szerk. SZABOLCS Éva. Budapest, 2009. 111–231.
- KÉRI 2017 KÉRI Katalin: Tanult lányok, emancipált nők ábrázolása dualizmus kori karikatúrákon, Ikonográfiai kutatások a neveléstörténetben Pécsen. *Gyermeknevelés* 5. (2017):1. 4–16. (http://epa.oszk.hu/02400/02411/00010/pdf/EPA02411_gyermekneveles_2017_1_004-016.pdf) [2019.01.01.]
- KÉRI 2018 KÉRI Katalin: *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon, nőtörténeti alapozással és nemzetközi tekintéssel*. Pécs, 2018.
- KIRÁLY 1967 Faragó József. In: *Magyar Életrajzi Lexikon I*. Szerk. KIRÁLY István és munkatársai. Budapest, 1967. 365.
- KISS–SZÖNYI 2008 *The Iconology of Gender. I. Traditions & Historical Perspectives. II. Gendered Representations in Cultural Practices. Papers in English & American Studies XV*. Eds. KISS, Attila – SZÖNYI, György Endre. Szeged, 2008.
- LEPOLD 1938 LEPOLD Antal: Szent István király ikonográfiája. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján III*. Szerk. SERÉDI Jusztinián. Budapest, 1938. 111–154.
- MANACORDA 1992 MANACORDA, Mario Alighiero: *Storia illustrata dell'educazione: dall'antico Egitto ai giorni nostri*. Giunti, Firenze, 1992.

- MARGOLIS–PAUWELS 2011 *The SAGE Handbook of Visual Research Methods*. Eds. MARGOLIS, Eric – PAUWELS, Luc. CA., 2011.
- MÉSZÁROS 1988 MÉSZÁROS István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Általánosan képző középiskolák*. Budapest, 1988.
- MIKONYA 2006 MIKONYA György: Pedagógiai életképek az 1945 utáni magyar nevelés történetéből. In: *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Szerk. SZABOLCS Éva. Budapest, 2006. 59–113.
- MIKONYA 2017 MIKONYA György: Ikonográfia és életképek a 20. század eleji Magyarországról. *Gyermeknevelés* 5. (2017):1. 64–84. (http://epa.oszk.hu/02400/02411/00010/pdf/EPA02411_gyermekneveles_2017_1_064-084.pdf) [2019.01.01.]
- MIKSZÁTH 1908 M–TH: Fizikus leányok. *Vasárnapi Ujság*, 1908. március 8. 181–182.
- MODE (é. n.) MODE, Heinz: *A nő az indiai művészetben*. Budapest, é. n.
- MOLNÁR 1877 MOLNÁR Aladár: *Nőképzés hazánkban és a budapesti állami felsőbb leányiskola*. Budapest, 1877.
- MOLNÁR-KOVÁCS 2013 MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia: A tankönyvi illusztráció-kutatás historiográfiája. In: *Iskola a társadalmi térben és időben IV*. Szerk. ANDL Helga – MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia. Pécs, 2013. 147–155.
- MOSS–PINI 2016 *Visual Research Methods in Educational Research*. Eds. MOSS, Julianna – PINI, Barbara. New York, 2016.
- MÜLLER 1996 MÜLLER, Rainer A.: *Geschichte der Universität. Von der mittelalterlichen Universitas zur deutschen Hochschule*. München, 1996.
- MÜLLER 2000a MÜLLER Ildikó: Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában. *Sic Itur ad Astra* 12. (2000):3. 131–204.
- MÜLLER 2000b MÜLLER Ildikó: Nők iskolája. Az első magyar leánygimnázium oktatói és diákjai (1896–1917). In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk. BÓDY Zsombor – MÁTAY Mónika – TÓTH Árpád. Budapest, 2000. 202–227.
- MÜLLER 2001 MÜLLER Ildikó: A nőoktatás Ausztriában az Osztrák-Magyar Monarchia idején. *Aetas* 16. (2001):3. 84–102.
- NAGYNÉ SZEGVÁRI 1969 NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban 1777–1918*. Budapest, 1969.

- NYÍRI–BENEDEK 2012 *The Iconic Turn in Education. Series Visual Learning*, vol. 2. Eds. NYÍRI, Kristóf – BENEDEK, András. Peter Lang, Frankfurt/M, 2012.
- NYÍRI–BENEDEK 2019 *Vision Fulfilled: The Victory of the Pictorial Turn*. Szerk. NYÍRI Kristóf – BENEDEK András. Budapest, 2019.
- PANDULA 1996–2000 PANDULA Attila: Történeti ikonográfia. In: *Magyarország a XX. században*. 5. kötet. Főszerk.: KOLLEGA TARSOLY István. Szekszárd, 1996–2000. (<http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1307.html>) [2019.01.01.]
- PANOFKY 1984 PANOFKY, Erwin: *A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok*. Budapest, 1984.
- PILARCZYK–MIETZNER 2010 PILARCZYK, Ulrike – MIETZNER, Ulrike: A képtudomány módszerei a neveléstudományi és társadalomtudományi kutatásban. *Iskolakultúra* 20. (2010):5–6. Melléklet, 3–16. (http://misc.bibl.u-szeged.hu/42409/1/iskolakultura_2010_05_06_003-016.pdf) [2019.01.28.]
- PUKÁNSZKY 2006 PUKÁNSZKY Béla: *A nevelés évezredei*. Budapest, 2006.
- RÓZSA 1951 RÓZSA György: Petőfi képmásai. *Irodalomtörténet* 39. (1951):2. 207–217.
- RÓZSA 1957 RÓZSA György: Kazinczy Ferenc a művészetben. *Művészettörténeti Értesítő* 6. (1957):I. 174–192.
- RÓZSA 1963 RÓZSA György: *Budapest régi látképei (1493–1800)*. Budapest, 1963. (Monumenta historica Budapestinensia 2)
- RÓZSA 1973 RÓZSA György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Budapest, 1973.
- RUDNAYNÉ 1917 RUDNAY Józsefné özv., VERES Szilárda: *Emlékeim 1847–1917*. Budapest, 1917.
- SACHS 1970 SACHS, Hannelore: *A nő a reneszánszban*. Budapest, 1970.
- SCHIFFLER–WINKELER 1991 SCHIFFLER, Horst – WINKELER, Rolf: *Tausend Jahre Schule: Eine Kulturgeschichte des Lernens in Bildern*. Stuttgart, 1991.
- SCHMITT 1997 *Bilder als Quellen der Erziehungsgeschichte*. Hrsg. SCHMITT, Hanno – LINK, Jörg W. – TOSCH, Frank. Bad Heilbrunn, 1997.
- SCHORSCH 1979 SCHORSCH, Anita: *Images of Childhood. An Illustrated Social History*. New York, 1979.
- SEIBERT 1975 SEIBERT, Ilse: *A nő az ókori Keleten*. Budapest, 1975.

- SIKLÓSSY 1927 SIKLÓSSY László: A feminizmus karrikaturában. In: *A Pesti Hírlap Kincsháza 1928*. Budapest, 1927. 193–197.
- SOMOGYVÁRI 2013 SOMOGYVÁRI Lajos: A szakmai kommunikáció képi megjelenítései (1960–1970). *Neveléstudomány: Oktatás, kutatás, innováció* 1. (2013):3. 67–79.
- SOMOGYVÁRI 2014 SOMOGYVÁRI Lajos: A múlt vizuális újraalkotása: Történeti emlékezet a magyar pedagógiai sajtóban (1960–1970). In: *Interdiszciplináris pedagógia és a fenntartható fejlődés: A VIII. Kiss Árpád Emlékkonferencia előadásainak szerkesztett változata*. Szerk. BUDA András – Kiss Endre. Debrecen, 2014. 419–429.
- SOMOGYVÁRI 2015 SOMOGYVÁRI Lajos: *Ikonográfia a neveléstörténet-írásban: Pedagógiai életképek a hatvanas évekből*. Budapest, 2015. (Universitas Pannonica 30.)
- SOMOGYVÁRI 2017 SOMOGYVÁRI Lajos: Lenin, a gyermek. Politikai ikonográfia és pedagógia az államszocializmusban. *Gyermeknevelés* 5. (2017):1. 55–63. (http://epa.oszk.hu/02400/02411/00010/pdf/EPA02411_gyermeknevel_2017_1_055-063.pdf) [2019.01.28.]
- STEMLERNÉ BALOG Ilona 2008 STEMLERNÉ BALOG Ilona: *Történelem és fotográfia*. Budapest, 2008.
- SZÁNTÓ 1927 SZÁNTÓ György: A karikatura. *Korunk* 2. (1927):9. (http://epa.oszk.hu/00400/00458/00215/korunk_EPA00458_1927_09_4412.html) [2019.01.27.]
- SZILÁGYI 1999 SZILÁGYI Gábor: *Elemi képtan elemei*. Budapest, 1999.
- SZŐNYI 1984 SZŐNYI György Endre: *Új föld, új ég*. Budapest, 1984.
- SZŐNYI 1996 *European iconography East and West: selected papers of the Szeged international conference, June 9-12, 1993*. Ed. SZŐNYI, György Endre. Leiden – New York, [N.Y.] – Köln, 1996.
- SZUPPÁN 1896 SZUPPÁN Vilmos: *A magyar felsőbb leányiskolák múltja és jelene*. Budapest, 1896.
- TÁMBA 2013 TÁMBA Renátó: Az anya-gyermek kapcsolat a 19-20. század fordulójának alföldi festészetében. *Iskolakultúra* 23. (2013):3–4. 110–123.

- TÁMBA 2017 TÁMBA Renátó: A gyermek a természetben. A fürdés és a víz motívuma a 19. század második felének, illetve a Szolnoki Művésztelep néhány alkotójának gyermekábrázolásain. *Gyermeknevelés* 5. (2017):1. 17–42. (http://epa.oszk.hu/02400/02411/00010/pdf/EPA02411_gyermeknevelés_2017_1_017-042.pdf) [2019.01.01.]
- VAYER 1935 VAYER Lajos, ifj.: *Pázmány Péter ikonográfiája*. Budapest, 1935.
- VAYER 1938 VAYER Lajos: *A történeti művek illusztrálása*. Budapest, 1938.
- VAYER 1942 VAYER Lajos, ifj.: *Magyar uralkodók*. Budapest, 1942.
- VAYER 1952 VAYER Lajos: Kossuth alakja az egykorú magyar művészetben. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Szerk. TÓTH Zoltán. Budapest, 1952. 435–470.
- VERES 1868 VERES Pálné Beniczky Hermin: *Nézetek a női ügy érdekében*. Pest, 1868.
- VESZELSZKI 2017 VESZELSZKI Ágnes: Visual Learning Lab – Képi Tanulás Műhelye. *Gyermeknevelés* 5. (2017):1. 188–190. (http://epa.oszk.hu/02400/02411/00010/pdf/EPA02411_gyermeknevelés_2017_1_188-190.pdf) [2019.01.28.]
- WENIG (é. n.) WENIG, Steffen: *A nő az ókori Egyiptomban*. Budapest, é. n.
- WRIGHT 1875 WRIGHT Thomas: *A History of Caricatures and Grotesque in Literature and Art*. London, 1875. (<https://archive.org/stream/ahistorycaricat00wriggoog#page/n9/mode/2up>) [2019.01.27.]
- ZINSERLING 1973 ZINSERLING, Verena: *A nő a klasszikus ókorban*. Budapest, 1973.

Visual Sources of the History of Women's Education

by Katalin Kéri

(Summary)

In this paper, we try to illustrate the developmental features of women's history during the age of the Austro-Hungarian Empire from the angle of photos and caricatures, humorous discourses, while trying to identify generally used visual schemes in the environment of secondary schools for girls. It is evident that several weekly newspapers published pictures of the courses, schools, buildings, classrooms connecting with the endeavours of the National Association for the Education of Women, with the portraits of the association's leaders among the several articles which were published, which all indicate a serious public interest. There are many details, which cannot be explored using only written sources, such as information about the training areas, the hairstyles and clothes of the female students, and the tools used for education. At the same time, the humorous drawings of the examined weekly newspapers reveal that the girls, as well as the politicians who supported them, were often portrayed as being ugly and ridiculous, compared to the "traditional" female roles and attractive imagery of the era. The systemized collection and analysis of these images is an indispensable task for the history of women's education, as they do not simply supplement or reinforce the content revealed from the written sources, but are capable of yielding new insights and radically new perspectives.